

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 № 975) www.economy.nayka.com.ua | № 1, 2020 | 30.01.2020 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2020.1.9](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.9)

УДК 334.012.61-022.51:005.412

Т. В. Омеляненко,

д. е. н., доцент, професор кафедри менеджменту, Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ORCID: 0000-0001-6218-0455

К. О. Короткова,

магістрант освітньо-професійної програми «Менеджмент бізнес-організацій», факультет економіки та управління, Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ORCID: 0000-0002-2670-8643

РОЗВИТОК МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ВПЛИВУ ТА АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

T. Omelianenko

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of Management Department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

K. Korotkova

Master's Degree in training program «Management of business-organization», Economics and Management Faculty, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

DEVELOPMENT OF SMALL ENTREPRENEURSHIP AND SMALL BUSINESS IN UKRAINE: THE FACTORS OF INFLUENCE AND CURRENT TRENDS

У статті викладено результати ретроспективного аналізу розвитку малого підприємництва в Україні та визначено нинішній стан вітчизняного малого бізнесу, який авторами трактується як достатньо стабільний та такий, що виявляє позитивну динаміку. Аргументацію стосовно цього висновку здійснено на основі аналізу змін показників «Кількість суб'єктів господарювання в Україні (у тому числі суб'єктів малого підприємництва)», «Обсяги продукції, реалізованої вітчизняними суб'єктами господарювання (у тому числі суб'єктами малого підприємництва)», «Частка кількості найманих працівників малих суб'єктів господарювання у загальній кількості найманих працівників суб'єктів господарювання». Охарактеризовано екзогенні та ендогенні чинники, що протягом принаймні останнього десятиліття різнопланово впливали на розвиток малого бізнесу в Україні. До найбільш вагомих екзогенних чинників впливу віднесено: недосконалість податкової системи, загальний стан економіки держави та чинного законодавства, відсутність дієвого механізму державної підтримки малого бізнесу, монополізацію ринку суб'єктами великого підприємництва, високий рівень корупції та бюрократії. До найбільш вагомих ендогенних чинників впливу віднесено: низький рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності малих підприємств,

неефективність управлінських рішень, поєднання двох або більше видів діяльності в межах одного малого підприємства. Ідентифіковано новітні чинники впливу на розвиток малого бізнесу в Україні, у якості яких запропоновано розглядати ствердження у свідомості українців базових постулатів еко-ідеології та ескалацію діджитал-трансформаційних процесів, а також викладено спроби передбачень того, як вплив цих чинників змінить реалії вітчизняного малого бізнесу у найближчому майбутньому.

The article presents the results of a retrospective analysis of the development of small business in Ukraine and identifies the current state of domestic small business, which the authors interpret as sufficiently stable and exhibiting positive dynamics. The reasoning regarding this conclusion is made on the basis of the analysis of changes in the indicators «Quantity of economic entities in Ukraine (including small business entities)», «Volumes of products sold by domestic economic entities (including small business entities)», «The share of the number of employees of small entities in the total number of employees». It was characterized exogenous and endogenous factors, which that in the last decade has largely influenced the development of small business in Ukraine. The most significant exogenous factors of influence include: imperfection of the tax system, general state of the economy of the state and the current legislation, lack of an effective mechanism of state support of small business, monopolization of the market by the subjects of big business, high level of corruption and bureaucracy. The most significant endogenous factors of influence: low level of logistical support, ineffective management decisions, combination of two or more activities within one small enterprise. It was identified the newest factors of influence on the development of small business in Ukraine, which include the dissemination of ideas of eco-ideology and popularization of digital transformation processes. The concept of eco-ideology as a strategic trend in the modern sense lies in the concern environmental problems of the so-called Generation Z, which is a direct consumer of small business products. This impetus is the driving force for creating a new trend in small business development. Digitization and digital transformation are continually entering into all spheres of life and business, thus changing the conditions of entry for businesses both large and small. Attempts have been made to predict how the impact of these factors will change the reality of domestic small business in the near future.

Ключові слова: підприємництво; мале підприємництво; малий бізнес; суб'єкти малого підприємництва; чинники впливу на розвиток малого бізнесу; еко-ідеологія; діджиталізація; цифрова трансформація.

Key words: entrepreneurship; small entrepreneurship; small business; small business entities; factors affecting small business development; eco-ideology; digitalization; digital transformation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема систематизації традиційних та ідентифікації новітніх чинників впливу на розвиток вітчизняного малого підприємництва та малого бізнесу має не лише практичне, але і наукове значення, оскільки її вирішення буде характеризуватися отриманням наукової новизни рівня «набуло подальшого розвитку». Постановка та розв'язання завдань у частині з'ясування того, яких можливостей надає посилення тиску традиційних та новітніх чинників дальшому розвитку малого бізнесу України, чим загрожує розвитку малого бізнесу України посилення тиску цих чинників, як зміняться траєкторії розвитку окремих секторів малого бізнесу під тиском цих чинників у найближчому майбутньому сприятиме активізації наукових пошуків та розвідок у даному напрямі та забезпечить вдосконалення практики менеджменту малого бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань становлення малого бізнесу та розвитку малого підприємництва в Україні, починаючи від моменту проголошення її незалежності та й далі протягом так званих «нульових років», тобто 2000–2009 рр., приділяла увагу велика кількість вітчизняних

науковців, серед яких Я. А. Жаліло [1], З. С. Варналій [2], П. І. Гайдучський [3], С. Г. Дрига [4], С. М. Соболев [5], Н. А. Азьмук [6] та багато інших. Дальші дослідження виділених ними проблем, перспектив та тенденцій змін цього сектору економіки здійснювалися протягом наступного десятиліття (2010-2019 рр.); їм присвятили свою увагу, зокрема, такі дослідники, як О. В. Дикань [7], Т. В. Романова та С. Б. Бейгул [8], Ю. В. Тюленева [9], В. А. Табінський [10], Т. П. Ткаченко [11], Л. Г. Дончак та О. М. Ціхановська [12], А. О. Крисак та О. С. Мусятовська [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Невирішеними раніше частинами загальної проблеми забезпечення успішного розвитку вітчизняного малого бізнесу є ідентифікація новітніх чинників впливу та визначення актуалізованих їх тиском нових тенденцій розвитку малого бізнесу.

Постановка завдань. Актуальність проблеми визначила завдання дослідження:

1) провести ретроспективний аналіз розвитку малого підприємництва в Україні та діагностувати нинішній стан вітчизняного малого бізнесу;

2) виокремити найбільш вагомні традиційні, тобто такі, що здійснювали свій вплив на розвиток малого бізнесу протягом ретроспективно аналізованого періоду чинники, та систематизувати їх за критерієм «джерело походження»;

3) ідентифікувати новітні чинники впливу на дальший розвиток малого підприємництва та малого бізнесу в Україні та з'ясувати джерела їх походження;

4) визначити майбутні тенденції розвитку вітчизняного малого бізнесу, актуалізація яких пояснюється впливом ідентифікованих новітніх чинників;

5) поставити завдання для дальших наукових пошуків та розвідок стосовно того, як зміняться траєкторії розвитку окремих секторів малого бізнесу України під тиском ідентифікованих новітніх чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження.

• **Вітчизняне мале підприємництво та малий бізнес – ретроспективний аналіз тенденцій розвитку та нинішній стан.** Ефективний розвиток підприємництва загалом, і малого підприємництва зокрема, є необхідною умовою розвитку економіки та підвищення рівня добробуту населення країни. Підприємництво, згідно статті 42 Господарського кодексу України, – це «самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [14]. Ретроспективний аналіз тенденцій розвитку вітчизняного малого підприємництва є обов'язково необхідним підґрунтям для ідентифікації його сучасного стану (вихідну інформацію подано в табл. 1 та табл. 2, що побудовані на основі даних з [15]).

Таблиця 1.

Кількість вітчизняних суб'єктів господарювання в Україні (у тому числі суб'єктів малого підприємництва)

Види суб'єктів господарювання	Рік															
	2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017	
	одн	%	одн	%	одн	%	одн	%	одн	%	одн	%	одн	%	одн	%
Суб'єкти великого підприємництва	586	0,03	659	0,04	698	0,04	659	0,04	497	0,03	423	0,02	382	0,02	383	0,02
Суб'єкти середнього підприємництва	21 343	0,98	21 059	1,24	20 550	1,28	19 210	1,12	16 618	0,86	15 510	0,79	15 113	0,81	15 254	0,85
Суб'єкти малого підприємництва	2 161 999	99,00	1 679 902	98,72	1 578 879	98,67	1 702 201	98,85	1 915 046	99,11	1 958 385	99,19	1 850 034	99,17	1 789 406	99,13
Разом	2 183 928	100,0	1 701 620	100,0	1 600 127	100,0	1 722 070	100,0	1 932 161	100,0	1 974 318	100,0	1 865 530	100,0	1 805 059	100,0

(сформовано на основі даних з [15])

Таблиця 2.

Обсяги продукції, реалізованої вітчизняними суб'єктами господарювання (у тому числі суб'єктами малого підприємництва)

Види суб'єктів господарювання	Рік															
	2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017	
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%
Суб'єкти великого підприємництва	1 401 596,8	41,64	1 775 829,0	44,49	1 761 086,0	41,90	1 717 391,3	42,40	1 742 507,9	41,78	2 053 189,5	39,80	2 391 454,3	38,34	2 929 516,6	38,01
Суб'єкти середнього підприємництва	1 396 364,3	41,48	1 607 628,0	40,28	1 769 430,2	42,10	1 662 565,2	41,05	1 723 151,5	41,32	2 168 764,8	42,04	2 668 695,7	42,78	3 296 417,9	42,77
Суб'єкти малого підприємництва	568 267,10	16,88	607 782,40	15,23	672 653,40	16,00	670 258,50	16,55	705 000,50	16,90	937 112,80	18,16	1 177 385,20	18,88	1 482 000,70	19,23
Разом	3 366 228,2	100,0	3 991 239,4	100,0	4 203 169,6	100,0	4 050 215,0	100,0	4 170 659,9	100,0	5 159 067,1	100,0	6 237 535,2	100,0	7 707 935,2	100,0

(сформовано на основі даних з [15])

Дані за період 2010-2017 рр., наведені у табл. 1, показують, що за показником «Кількість суб'єктів господарювання» суб'єкти малого підприємництва становили 98–99 % від загальної кількості усіх суб'єктів господарювання в Україні, що говорить про їх вкрай велику чисельність.

Аналіз даних, наведених у табл. 2, засвідчує, що річний обсяг реалізованої суб'єктами малого підприємництва продукції протягом 2010-2017 рр. коливається від 15 % до 19 %. Слід відзначити, що обсяг реалізованої продукції, що припадає на суб'єктів малого підприємництва, з кожним роком повільно зростає, що означає, що ступінь значимості малого бізнесу в загальному розвитку економіки України аж ніяк не зменшувалася.

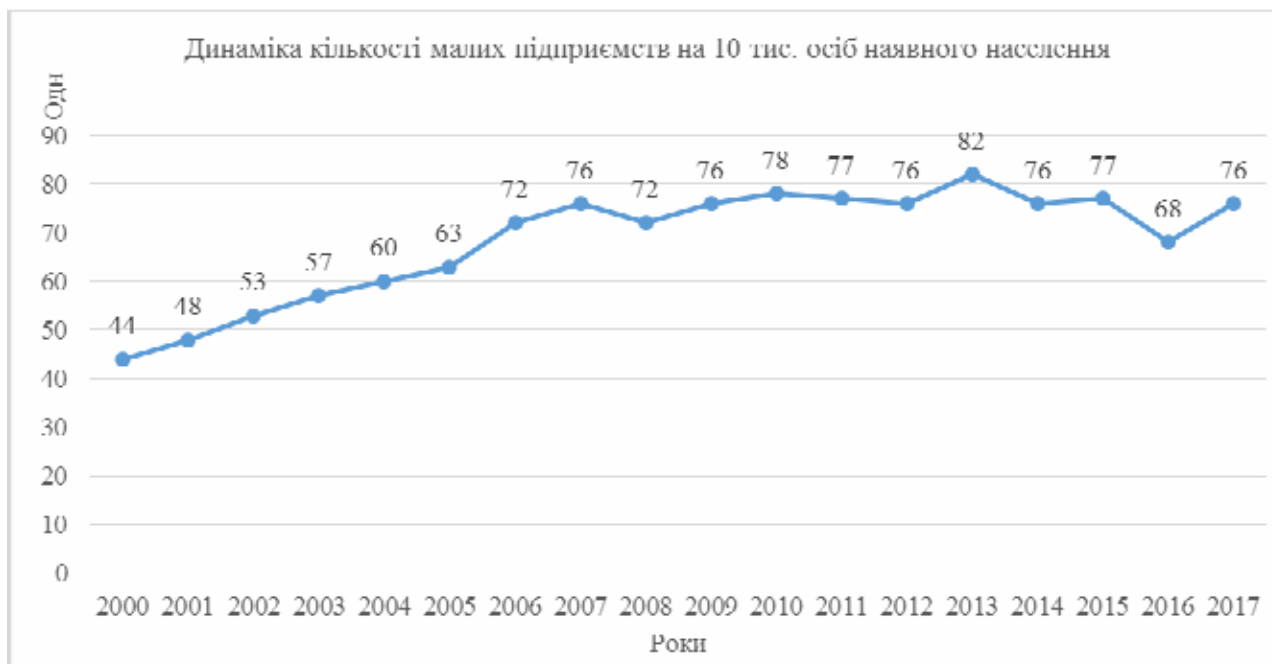
Аналізовані дані підтверджують той факт, що сектор малого бізнесу продовжував утримувати свої позиції у вітчизняній економіці, набуті ще з 90-х років минулого століття (не найголовніший, не найвагоміший, але такий, що вирішує багато соціальних та економічних проблем мезо- та мікрорівня) [16].

Малий бізнес відіграє важливу роль в економічному розвитку країни, оскільки він є не лише важливим джерелом інновацій у різних сферах економіки, але й виконує важливу функцію забезпечення зайнятості населення. При цьому варто відзначити, що динаміка частки кількості найманих працівників малих суб'єктів господарювання у загальній кількості найманих працівників суб'єктів господарювання за вельми тривалий період з 2000 р. по 2018 р. може вважатися цілком позитивною; дані, наведені на рис. 1, свідчать про те, що значення цього показника збільшувалося від 15 % у 2000 р. до в середньому 25-26 % починаючи з 2010 р.

Рис. 1. Динаміка частки кількості найманих працівників малих суб'єктів господарювання у загальній кількості найманих працівників суб'єктів господарювання за 2000-2018 рр.
(побудовано на основі даних з [15])

Тенденцію позитивної динаміки у розвитку малого бізнесу в Україні підтверджує також і факт зростання значення такого специфічного показника, як кількість малих підприємств, що припадає у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення (див. рис. 2), що є дуже показовим, особливо на тлі того, що чисельність населення України протягом періоду після проголошення нею незалежності невпинно скорочувалася: на момент здобуття Україною незалежності в 1991 році це близько 52 млн осіб; згідно перепису 2001 року – 48,5 млн осіб; на сьогодні за оцінками директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е. М. Лібанової в країні проживає 38-40 млн осіб [17].

Рис. 2. Динаміка кількості малих підприємств, що припадає на 10 тис. осіб наявного населення за 2000-2017 рр.
(побудовано на основі даних з [15])

Наразі, на нашу думку, можна зі впевненістю стверджувати, що на сьогодні сектор вітчизняної економіки, охоплений малим бізнесом, доволі впевнено зберігає позиції, набуті ще з моменту здобуття Україною незалежності в 1991 році, і більше того – повільно зростає.

• **Розвиток малого бізнесу – традиційні чинники впливу.** На розвиток малого бізнесу протягом аналізованого періоду впливала певна сукупність чинників, які найчастіше стримували розвиток даного сектору підприємництва, і які, на жаль, продовжують здійснювати свій негативний вплив і на сьогодні. Ці чинники можна поділити на зовнішні (або екзогенні) та внутрішні (ендогенні). Перші регулюються на державному рівні, а останні – на рівні конкретного малого підприємства через застосування внутрішніх механізмів регулювання та механізмів прийняття ефективних управлінських рішень. Серед основних екзогенних факторів, які гальмують сектор малого бізнесу варто виокремити (сформульовано на основі [11]):

1. Недосконалість податкової системи. На даний момент існує 2 системи оподаткування для всіх суб'єктів господарювання: загальна (обсяг доходів перевищує 5 млн грн за звітний період) та спрощена (нею найчастіше користуються суб'єкти малого підприємництва). Відповідно до статті 291 п.2 Податкового кодексу України [18] «спрощена система оподаткування – це особливий механізм справляння податків і зборів, що встановлює заміну сплати окремих податків і зборів на сплату єдиного податку в порядку та на умовах, визначених цією главою, з одночасним веденням спрощеного обліку та звітності». Тобто ця система оподаткування створена для того, щоб стимулювати розвиток малого бізнесу шляхом спрощення системи сплати податків та зменшення розміру податкового тягаря. Проте, для того, щоб перебувати на спрощеній системі оподаткування потрібно провадити свою діяльність в певних рамках, які значно обмежують діяльність підприємців. До того ж, дуже часто розмір податків на спрощеній групі є значно вищим, ніж якщо суб'єкт господарювання перебував би на загальній системі оподаткування. Також потрібно враховувати те, що в Україні з 01.01.2011 р. був введений Єдиний соціальний внесок (далі – ЄСВ), який складає 22 % від мінімальної заробітної плати. А виходячи з того, що її розмір зростає (2017 р. – 3 200 грн; 2019 р. – 4 173 грн; з 1 січня 2020 р. – 4 723 грн), то, як наслідок, збільшується і розмір податку. Велика кількість малих підприємців не витримує такого податкового тиску та припиняє свою діяльність, оскільки ЄСВ сплачується незалежно від того, чи займається підприємець сезонною роботою або чи отримує дохід в певний проміжок часу. А інша частина підприємців починає вести подвійну бухгалтерію або ж уходить функціонувати в тіньовий сектор економіки (сформульовано на основі [9]).

2. Загальний стан економіки держави та чинного законодавства. На розвиток малого підприємництва безпосередньо впливають тренди розвитку економіки країни загалом. Так як мале підприємництво функціонує як одна зі складових усієї економічної системи, воно реагує на всі зміни, які в ній відбуваються. При цьому, в державному регулюванні немає системного погляду на законодавство з питання розвитку малого підприємництва (сформульовано на основі [7]).

3. Відсутність дієвого механізму державної підтримки малого бізнесу. Незважаючи на велику кількість функціонуючих бізнес-центрів та бізнес-інкубаторів, їх роль у діяльності саме малих підприємств є, на жаль, незначною. Також відсутній розвинений механізм кредитування та фінансування малого підприємництва, що створює стартові складнощі для відкриття бізнесу. Нині кредити на пільгових умовах надає лише Фонд підтримки малого бізнесу без встановлених вимог щодо ефективного їх використання і наявності ризику щодо їх повернення. Отримати ж банківський кредит для розвитку бізнесу найчастіше неможливо через те, що банки в основному надають коротко- та середньострокові кредити під заставу майна. Фінансова допомога, яку надають Український фонд підтримки підприємництва та Державний інноваційний фонд, є досить незначною (сформульовано на основі [13]). Суттєвим прогресом з боку держави в сприянні розвитку малого бізнесу було прийняття 22.03.2012 р. Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Однак така підтримка має більш декларативний, ніж реальний характер [11].

4. Монополізація ринку суб'єктами великого підприємництва. У багатьох сферах провадження господарської діяльності спостерігається висока концентрація представників великого бізнесу, при цьому, найчастіше вони є монополістами. Як наслідок, саме вони є трендсеторами (інноваторами, які раніше за інших сприймають нові ідеї чи віяння і своїм прикладом втілюють новацію у життя та масове використання) і визначають умови функціонування на тому чи іншому ринку. В такій ситуації представникам малого бізнесу важко зміцнити свої позиції або, взагалі, вижити. Великий бізнес в ході провадження діяльності поступово витісняє малих підприємців тим самим поглинаючи певні, ті чи ті, сегменти ринку.

5. Високий рівень корупції та бюрократії. Дуже часто спостерігаються ситуації загальної неповаги до законодавства, ухилення від сплати податків, вирішення проблемних питань за допомогою особистих неформальних зв'язків. Причина полягає в тому, що малим підприємцям дуже важко ефективно функціонувати за умов, які визначає держава. Залежно від того, яка економічна культура панує в країні, збільшується або зменшується ризик втрати бізнесу. На жаль, Україна належить до тих країн, у яких сфера підприємництва є вельми ризикованою і пов'язаною з великими, а найчастіше ще і додатковими витратами. Тому корупція відноситься до тих неформальних екзогенних чинників, що гальмують розвиток малого бізнесу в Україні (сформульовано на основі [13]).

До ендогенних або ж внутрішніх факторів, що впливають на розвиток малого підприємництва, варто віднести:

1. Низький рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності малих підприємств. На даний момент, навіть при наявності ринкової пропозиції необхідного для забезпечення успішної діяльності відповідного універсального технологічного обладнання, устаткування, машин, механізмів та приладів, доступ малих підприємств до них є значно обмеженим через брак фінансових ресурсів на їх придбання. При цьому, доступ до специфічного обладнання й устаткування при провадженні діяльності є майже нереальним.

2. Неефективність управлінських рішень. Велика кількість малих підприємців починає провадити свою діяльність не маючи при цьому необхідної суми знань і навичок. У наслідок виникають ситуації прийняття неефективних управлінських рішень через відсутність обізнаності в системі ринкових відносин і прийняття рішень лише на основі інтуїції.

3. Поєднання двох або більше видів діяльності в межах одного малого підприємства. Дуже часто підприємець починає займатись однією сферою бізнесу, а через певний проміжок часу доповнює її зовсім інакшою. При цьому, неможливо бути ефективним одразу в двох, кардинально різних сферах через відсутність концентрації та комплексу знань. Результатом цього є занепад функціонування малого підприємства або навіть його ліквідація [11].

Серед інших чинників, що стримували в минулому розвиток вітчизняного малого бізнесу, та продовжують здійснювати свій негативний вплив і на сьогодні, можна виокремити, посилаючись на знаних вітчизняних дослідників [10; 12; 19]: нестабільність політичної ситуації, низький рівень платоспроможності населення, відсутність якісної системи інформаційної підтримки суб'єктів господарювання, недосконалість системи обліку та статистичної звітності малих підприємств, недовіра іноземних партнерів до вітчизняних суб'єктів малого підприємництва, неефективне виконання національної та регіональних програм підтримки та розвитку малого підприємництва, відсутність стимулів для інвестицій, психологічне неприйняття позитивної ролі підприємців у ринкових перетвореннях серед окремих верств населення.

• **Розвиток малого бізнесу – новітні чинники впливу.** Поміж численних новітніх чинників впливу на дальший розвиток малого підприємництва та малого бізнесу в Україні слід, на нашу думку, виділити два визначальних. І перший з них – це ствердження базових постулатів еко-ідеології у свідомості як пересічних громадян, що є покупцями та споживачами товарів і послуг, що надаються та виробляються вітчизняними малими підприємствами, так і працівників, менеджерів та власників таких підприємств. У якості другого чинника пропонуємо розглядати цифрову трансформацію, процес якої в Україні набирає все більших та більших обертів, набуваючи характеру тотальної діджиталізації усіх аспектів буття (політичного, економічного, суспільного, бізнесового, освітнього, побутового тощо) сучасних українців. Розглянемо ці чинники докладніше.

1. Ствердження еко-ідеології. Екологічність, екологізація, рух за захист довкілля, природоохоронна діяльність, екологічний менеджмент – ці та багато інших, подібних до них термінів перебувають на слуху вже багато десятиріч. Славнозвісний Римський клуб, заснований в 1968 р., обіймався різноманітними проблемами глобального масштабу, і в тому числі – проблемами моделювання дальших змін довкілля через виробничо-економічну активність країн індустріально-розвиненого світу внаслідок збільшення викидів двоокису вуглецю. Міжнародна неурядова природоохоронна організація Грінпіс розпочала свою активність у 1971 р. проголошуючи своєю основною метою охорону та захист довкілля. Організація об'єднаних націй з 1972 р. запустила «Програму ООН з довкілля (UNEP, United Nations Environment Programme)», спрямовану на вирішення найгостріших проблем екологічної кризи. Завдяки зусиллям Міжнародної організації зі стандартизації з 1996 р. починає діяти система стандартів ISO 14000, основним предметом якої є система екологічного менеджменту.

Але, на нашу думку, справжній прорив у свідомості українців, що є як споживачами товарів та послуг, що надаються вітчизняними малими підприємствами, так і їх виробниками, відбувся буквально за останні 3-5 років, що ми пов'язуємо з настанням «Епохи Покоління Z», яке вкрай стурбоване проблемою та перспективами можливості життя у здоровому, екологічно-виваженому, нешкідливому природньому середовищі. Основну сутність сприйнятої нинішніми українцями базових постулатів сучасної еко-ідеології можна сформулювати так: «Людина має робити все, аби не нашкодити довкіллю, а себто не нашкодити собі самій». Чи навпаки: «Людина має робити все, аби не нашкодити не нашкодити собі самій, і одним зі способів досягнення цієї мети є не шкодити довкіллю, а захищати його від наслідків своєї діяльності».

І ось тут постають питання:

- питання № 1: це ендегенний чи екзогенний чинник впливу на розвиток малого бізнесу? Наша відповідь, пропонована для дальших дискусій та обговорень вітчизняною науковою спільнотою: джерела походження цього чинника мають комбіновано-двійчастий характер, бо, з одного боку, він має вважатися ендегенним, оскільки йдеться про ствердження еко-ідеології саме у свідомості людини, громадянина, споживача, працівника фірми малого бізнесу, а також у культурі, місії та цілях малої бізнес-організації; з іншого боку він має вважатися екзогенним, оскільки його вплив є результатом державної політики (йдеться, зокрема, про Закон України «Про відходи» [20], або ж про проект Закону України «Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України» [21]);

- питання № 2, яке включає декілька пунктів, а саме:

1. Яких можливостей надає посилення тиску цього чинника дальшому розвитку малого бізнесу України?
2. Чим загрожує розвитку малого бізнесу України посилення тиску цього чинника?
3. Як зміняться траєкторії розвитку окремих секторів малого бізнесу України у галузевому, ринково-продуктовому, регіональному та інших розрізах?

Однозначних відповідей надати поки що неможливо, оскільки зазвичай аналізується минуле, а треба давати передбачення на майбутнє. Але впевнено можна вести мову про те, що обличчя вітчизняного малого бізнесу під тиском цього чинника точно зміниться. І також можна стверджувати, що будь-яке наукове дослідження має викладати не лише набуті результати, але і ставити завдання на майбутнє для подальших наукових пошуків. То ж відшукати відповіді на ці питання – це завдання для подальших наукових розвідок, пошуків та узагальнень.

2. Цифрова трансформація. Цей чинник, який ще можна йменувати чинником тотальної діджиталізації, нині впливає на все, і на малий бізнес у тому числі. Ще наприкінці минулого століття Дон Тапскотт у роботі «Електронно-цифрове суспільство» [22] в узагальненій формі наголошував на незворотності тенденції цифрової трансформації економіки та суспільства, що тільки но почала себе у той час проявляти, та намагався визначити вплив діджиталізації, яка тоді починала набувала своїх нині потужних обертів, на майбутні зміни й економіки, й суспільства загалом. Але саме зараз, коли швейцарський економіст Клаус Шваб, засновник і президент Всесвітнього економічного форуму в Давосі, у 2016 р. переможно проголосив настання епохи четвертої промислової революції (вельми часто ця концепція фігурує під назвою «Індустрія 4.0»; за К. Швабом це розумні міста, під'єднаний дім, інтернет речей, 3D-друк, імплантовувані технології, натільний портативний інтернет тощо [23, с. 6-7]), а потім, у 2018 р., вже трошки обережніше К. Шваб повів мову лише про її формування [23], можна стверджувати, що майбутні траєкторії змін вітчизняного бізнесу загалом, і малого бізнесу зокрема, перебувають під невпинним діджитал-тиском. З настанням епохи «Покоління Z», про яке образно й делікатно зараз кажуть, що його представники «народилися зі смартфоном у руці», вітчизняний малий бізнес буде змушений пристосовуватись до вимог тотальної цифровізації економічного, суспільного та повсякденного буття, чого аж ніяк не було раніше.

Тут постають ті ж самі питання, що й стосовно джерел походження та характеру впливу попередньо визначеного чинника:

- питання № 1: це ендегенний чи екзогенний чинник впливу на розвиток малого бізнесу? Наша відповідь, пропонована для дальших дискусій та обговорень вітчизняною науковою спільнотою: йому притаманна та ж сама дуалістичність, що й попередньо виокремленому чиннику, бо, з одного боку, він має вважатися ендегенним, оскільки йдеться про ствердження ідеології діджитал-буття у свідомості людини,

громадянина, споживача, працівника фірми малого бізнесу, а також у культурі, місії та цілях малої бізнес-організації; з іншого боку він має вважатися екзогенним, оскільки його вплив є результатом нинішньої державної політики, що підтверджується створенням міністерства та комітету цифрової трансформації України [24];

• питання № 2, яке включає декілька пунктів, а саме:

1. Яких можливостей надає посилення тиску цього чинника дальшому розвитку малого бізнесу України?
2. Чим загрожує розвитку малого бізнесу України посилення тиску цього чинника?
3. Як зміняться траєкторії розвитку окремих секторів малого бізнесу України у галузевому, ринково-продуктовому, регіональному та інших розрізах?

Повторимо висновок, зроблений щодо попередньо визначеного чинника: однозначних відповідей надати поки що неможливо, оскільки зазвичай аналізується минуле, а треба давати передбачення на майбутнє. Але впевнено можна стверджувати, що обличчя вітчизняного малого бізнесу під тиском чинника цифрової трансформації вже суттєво змінилося порівняно із ситуацією десятирічної чи навіть п'ятирічної давнини, і буде продовжувати змінюватися надалі гіпертурбулентними темпами, що спричинюється сучасним надшвидким розвитком ІТ-технологій та масовим розповсюдженням і використанням ІТ-пристроїв.

Під тиском впливу цих новітніх чинників впливу (хоча, як з'ясовано та доведено вище, не такі вони й новітні, бо є відомими вже кілька десятиліть, але також є такими, що проявляють свій потужний тиск саме сьогодні) актуалізується питання ідентифікації майбутніх змін траєкторій розвитку вітчизняного малого бізнесу.

• **Актуальні тенденції розвитку вітчизняного малого бізнесу: спроба передбачень, здійснена на прикладі вітчизняного ритейлу.** На сьогодні малий бізнес охоплює практично всі види економічної діяльності, до яких входять і будівництво, й освіта, й операції з нерухомим майном, і мистецтво, спорт, розваги та відпочинок, і переробна промисловість, і інформація та телекомунікації, й інші. Всі вони вкрай різноманітні, тому робити висновки стосовно змін тенденцій розвитку усіх них буде вкрай необачливо. Обмежимо сферу передбачень змін траєкторій розвитку малого вітчизняного бізнесу лише сектором малого ритейлу. Даємо пояснення, чому саме ним: початок становлення малого підприємництва в Україні від часів проголошення її незалежності мав свої корені саме у торгівельній сфері; десять років тому широко відомий в Україні дослідник розвитку сфери малого підприємництва та малого бізнесу, ідеолог постановки у навчальний процес першої в Україні магістерської програми «Менеджмент малого бізнесу» професор Соболев С. М. у своїй статті «Розвиток малого бізнесу в Україні», опублікованій у 2009 р. стверджував, що «малий бізнес в Україні зосереджений переважно у сфері торгівлі...» [5, с. 57]. З тих пір мало що змінилося, і це підтверджують дані, наведені у табл. 3, з яких випливає, що за період з 2010 р. по 2017 р. приблизно 27 %-28 % усіх суб'єктів господарювання в Україні діяли саме у торгівельній сфері. Оскільки аналіз даних, наведених у табл. 1, показав, що суб'єкти малого підприємництва становлять 98–99 % від загальної кількості усіх суб'єктів господарювання в Україні, то можна наголошувати на коректності вибору торгівельної сфери для здійснення спроби передбачень майбутніх тенденцій розвитку малого бізнесу.

Таблиця 3.

Кількість суб'єктів господарювання в сфері оптової та роздрібно́ї торгівлі по відношенню до загальної кількості суб'єктів господарювання

	Роки	Усього, одиниць	Усього, %	У тому числі								
				великі підприємства		середні підприємства		малі підприємства				
				одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%			
Кількість всіх суб'єктів господарювання	2010	378810	100	586	0,2	20983	5,5	357241	94,3	Співвідношення кількості суб'єктів господарювання сфери торгівлі до загальної кількості суб'єктів господарювання	2010	29%
	2011	375695	100	659	0,2	20753	5,5	354283	94,3		2011	30%
	2012	364935	100	698	0,2	20189	5,5	344048	94,3		2012	28%
	2013	393327	100	659	0,2	18859	4,8	373809	95,0		2013	28%
	2014	341001	100	497	0,1	15906	4,7	324598	95,2		2014	28%
	2015	343440	100	423	0,1	15203	4,4	327814	95,5		2015	27%
	2016	306369	100	383	0,1	14832	4,9	291154	95,0		2016	27%
	2017	338256	100	399	0,1	14937	4,4	322920	95,5		2017	26%
Кількість суб'єктів господарювання в сфері оптової та роздрібно́ї торгівлі	2010	110154	100	154	0,2	4102	3,7	105898	96,1			
	2011	111638	100	161	0,2	4161	3,7	107316	96,1			
	2012	103798	100	173	0,2	3950	3,8	99675	96,0			
	2013	110414	100	164	0,2	3675	3,3	106575	96,5			
	2014	93972	100	126	0,1	3004	3,2	90842	96,7			
	2015	93643	100	106	0,1	2714	2,9	90823	97,0			
	2016	82192	100	116	0,1	2644	3,2	79432	96,7			
	2017	89538	100	129	0,1	2837	3,2	86572	96,7			

(сформовано на основі даних з [15])

Під тиском впливу еко-чинника однією з таких тенденцій стане зміна (точніше – численні зміни) в структурах витрат малих рітейл-підприємств через: відмову від пластикових упаковок та перехід до використання еко-пакетів; впровадження зелених тарифів на виробництво електроенергії та розширення практики встановлення сонячних батарей, як це вже робиться у всьому розвиненому світі; зростання вартості акумуляторів, батарейок та будь-яких інших елементів живлення через включення до їх ціни витрат на утилізацію; численні й різноманітні інші наслідки реагування на ствердження еко-ідеології. До змін в структурах витрат призведе скоріше за все і поява нової категорії витрат – це витрати малого підприємства на промоцію своєї екологічної спрямованості (хоча у випадках мікро-бізнесу, наприклад продуктивний магазин у невеличкому районі провінційного міста, із загальною чисельністю 4-6 найманих працівників, така промоція може вестися через постійних клієнтів, які будуть розповсюджувати цю інформацію далі без усіяких витрат, за рахунок так званого «сарафанного радіо»).

Під тиском діджитал-чинника яскраво проявить себе тенденція зростання обсягів інтернет-продажів. Обсяг інтернет-торгівлі в Україні починаючи з 2010 р. до 2017 р. зріс з 0,73 млрд. дол до 5,65 млрд. дол, що підтверджує величезний потенціал розвитку електронної комерції [16]. Завдяки охопленню широких ринків збуту та суттєвому скороченню витрат (на оплату оренди приміщень, комунальних послуг, заробітну плату продавців тощо) торгівля через інтернет-мережу являє собою вкрай перспективну сферу діяльності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі:

- результати ретроспективного аналізу розвитку малого підприємництва в Україні надали підстав для визначення нинішнього стану вітчизняного малого бізнесу: достатньо стабільний та такий, що виявляє позитивну динаміку; аргументацію на користь справедливості цього висновку здійснено на основі аналізу змін показників «Кількість суб'єктів господарювання в Україні (у тому числі суб'єктів малого підприємництва)», «Обсяги продукції, реалізованої вітчизняними суб'єктами господарювання (у тому числі суб'єктами малого підприємництва)», «Частка кількості найманих працівників малих суб'єктів господарювання у загальній кількості найманих працівників суб'єктів господарювання»;

- традиційні, тобто такі, що протягом принаймні останнього десятиліття різнопланово здійснювали свій вплив на розвиток малого бізнесу чинники за критерієм «джерело походження» поділені на екзогенні та ендегенні; найбільш значущі екзогенні чинники – це недосконалість податкової системи, загальний стан економіки держави та чинного законодавства, відсутність дієвого механізму державної підтримки малого бізнесу, монополізація ринку суб'єктами великого підприємництва, високий рівень корупції та бюрократії; найбільш вагомі ендегенні чинники впливу – це низький рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності малих підприємств, неефективність управлінських рішень, поєднання двох або більше видів діяльності в межах одного малого підприємства;

- ідентифіковані найбільш вагомі новітні чинники впливу на дальший розвиток малого підприємництва та малого бізнесу в Україні, – ствердження базових постулатів еко-ідеології у свідомості як пересічних громадян, що є покупцями та споживачами товарів і послуг, які надаються та виробляються вітчизняними малими підприємствами, так і працівників, менеджерів та власників таких підприємств, та цифрова трансформація, процес якої в Україні набирає все більших та більших обертів, набуваючи характеру тотальної діджиталізації усіх аспектів буття сучасних українців, – за характером джерел їх походження трактуються як дуалістичні, тобто і екзогенні, і ендегенні одночасно;

- найактуальніші на сьогодні тенденції розвитку малого бізнесу—(зокрема сфери малого вітчизняного рітейлу), – це ті, що виявляють себе під тиском впливів еко- та діджитал-чинників; для вітчизняних малих підприємств торгівельної сфери такими тенденціями найближчим часом стануть структурні зміни у витратах та зростання обсягів інтернет-торгівлі;

- перспективними завданнями для дальших наукових розвідок та узагальнень є пошук відповідей на питання стосовно того: яких можливостей надає посилення тиску еко- та діджитал-чинників дальшому розвитку малого бізнесу України; чим загрожує розвитку малого бізнесу посилення тиску цих чинників; як зміняться траєкторії розвитку окремих секторів вітчизняного малого бізнесу у галузевому, ринково-продуктовому, регіональному та інших розрізах під тиском цих чинників у найближчому майбутньому.

Список літератури.

1. Малий і середній бізнес у пошуках місця в стратегії економічного зростання в Україні : зб. наук. ст. / за ред. Я. А. Жаліла. – К. : Альтерпрес, 2002. – 118 с.
2. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З. С. Варналій. – К. : Т-во "Знання", КОО, 2005. – 302 с.
3. Розвиток підприємництва в Україні / Гайдуцький П. І., Лупенко Ю. О., Баліцька В. В та інші. – К. : Нора-друк, 2003. – 248 с.
4. Дрига С. Г. Підтримка малого підприємництва: економічна та соціальна доцільність / С. Г. Дрига // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2007. – № 4. – С. 5-12.

5. Соболев С. Развитие малого бизнеса в Украине / С. Соболев // Вестник Киевского национального торговельно-экономического университета. – 2009. – № 6. – С. 48-59.
6. Азъмук Н. А. Управление развитием малого предпринимательства на региональном уровне. Дис. канд. экон. наук. – К. : КНЕУ, 2003. – 212 с.
7. Дикань О. В. Развитие малого бизнеса в Украине: проблемы и пути обеспечения / Дикань О. В. // Вестник экономики транспорта и промышленности – 2017. – № 57. – С. 58-66.
8. Бейгул С. Б. Развитие малого предпринимательства в регионах Украины / Бейгул С. Б., Романова Т. В. // Эффективная экономика. – 2011. – № 3.
9. Тюленева Ю.В. Проблемы развития малого предпринимательства в Украине / Тюленева Ю. В., Єнич В. С. // Современные проблемы экономики и предпринимательства. – 2017. – № 19. – С. 193-197.
10. Табінський В.А. Деякі аспекти розвитку малого предпринимательства в Украине / Табінський В. А., Сімон А. П., Стасюк А. В. // Экономика и общество. – 2016. – № 2. – С. 36-39.
11. Ткаченко Т.П. Особенности развития малого предпринимательства в Украине / Ткаченко Т. П., Коляденко І. І. // Современные проблемы экономики и предпринимательства. – 2016. – №18. – С. 152-158.
12. Дончак Л.Г. Развитие малого и среднего бизнеса – гарантия стабильности Винниччины / Дончак Л. Г., Ціхановська О. М. // Экономика и управление предприятиями. – 2017. – № 17. – С. 286-290.
13. Крисак А. О. Проблемы и перспективы развития малого бизнеса в Украине / Крисак А. О., Мусятовська О. С. // Экономика и государство. – 2018. – № 12. – С. 68-73.
14. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної ради України. 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144.
15. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Омеляненко Т. Тренди стратегічного розвитку малого бізнесу в Україні / Омеляненко Т., Короткова К. // Стратегія бізнесу: футурологічні виклики : Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (20–22 листопада 2019 р.) [Електронний ресурс]. – К. : КНЕУ, 2019. – С. 126-133. URL: https://56d7b6b3-0d1f-45d1-93f4-bcec91012c86.filesusr.com/ugd/1d34df_b5dece4c354247df8a2af133a71ea1dd.pdf
17. Лібанова Е. М. В Україні сьогодні проживають 38-40 мільйонів / Лібанова Е. М. // ZN.ua від 23.09.2019. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-sogodni-prozhivayut-38-40-milyoniv-libanova-324239_.html
18. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України, 2011. № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112.
19. Рижко О.В. Фактори розвитку малого бізнесу / Рижко О. В. // Экономика и управление предприятиями. – 2016. – № 2. – С. 346-350.
20. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР зі змінами. Відомості Верховної Ради України, 1998, № 36-37, ст.242.
21. Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про обмеження обігу пластикових пакетів на території України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2051-1&skl=10
22. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество. Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Дон Тапскотт. – К. : INT-press ; М. : Рефл-бук. – 1999. – 432 с.
23. Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію / Клаус Шваб. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 416 с.
24. Офіційний сайт Міністерства та Комітету цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua/>

References.

1. Zhalilo, Ya. A. (2002), *Malyi i serednii biznes u poshukakh mistsia v stratehii ekonomichnoho zrostantia v Ukraini : zb. nauk. st.* [Small and Medium Businesses Looking for a Place in Ukraine's Economic Growth Strategy: Coll. of sciences. Art.], Alterpres, Kyiv, Ukraine, P. 118.
2. Varnalii, Z. S. (2005), *Male pidpriemnytstvo: osnovy teorii i praktyky* [Small business: the foundations of theory and practice], Т-vo "Znannia", KOO, Kyiv, Ukraine, P.302.
3. Haidutskiy, P. I. Lupenko, Yu. O. Balitska, V. V and others (2003), *Rozvytok pidpriemnytstva v Ukraini* [Entrepreneurship development in Ukraine], Nora-druk, Kyiv, Ukraine, P.248.
4. Dryha, S. H. (2007), "Supporting small business: economic and social feasibility", *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu*, vol. 4, pp. 5-12.
5. Sobol, S. (2009), "Small Business Development in Ukraine", *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu.*, vol. 6, pp. 48-59.
6. Azmuk, N. A. (2003), "Management of small business development at the regional level", Abstract of Ph.D. dissertation, KNEU, Kyiv, Ukraine, P.212.
7. Dykan, O. V. (2017), "Small Business Development in Ukraine: Problems and Ways to Provide", *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, vol. 57, pp. 58-66.

8. Beihul, S. B. and Romanova, T. V. (2011), "Development of small business in the regions of Ukraine", *Efektivna ekonomika*, vol. 3, [Online], available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=479>
9. Tiulenieva Yu.V. and Yench, V. S. (2017), "Problems of development of small business in Ukraine", *Suchasni problemy ekonomiky i pidpriemnytstvo*, vol. 19, pp. 193-197.
10. Tabinskyi, V.A. Simon, A. P. and Stasiuk, A. V. (2016), "Some aspects of small business development in Ukraine", *Ekonomika i suspilstvo*, vol. 2, pp. 36-39.
11. Tkachenko, T.P. and Koliadenko, I. I. (2016), "Features of small business development in Ukraine", *Suchasni problemy ekonomiky i pidpriemnytstvo*, vol. 18, pp. 152-158.
12. Donchak, L.H. and Tsikhanovska, O. M. (2017), "Development of small and medium business - a guarantee of stability of Vinnitsa region", *Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy*, vol. 17, pp. 286-290.
13. Krysak, A. and Musiatovska, O. (2018), "Current problems and development of small enterprises in Ukraine", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 12, pp. 68-73. DOI: [10.32702/2306-6806.2018.12.68](https://doi.org/10.32702/2306-6806.2018.12.68)
14. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003), The Law of Ukraine " Economic Code of Ukraine", *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*, vol. 18, vol 19-20, vol 21-22, art.144.
15. State Statistics Service of Ukraine, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Omelianenko, T. and Korotkova, K. (2019), "Trends in the strategic development of small business in Ukraine", *Zb. materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi Internet-konferentsii (20-22 lystopada 2019 r.)* [Coll. Proceedings of the International Scientific and Practical Internet Conference (November 20-22, 2019)], *Stratehiia biznesu: futurolohichni vyklyky* [Business strategy: futuristic challenges], KNEU, Kyiv, Ukraine, pp. 126-133, [Online], available at: https://56d7b6b3-0d1f-45d1-93f4-bcec91012c86.filesusr.com/ugd/1d34df_b5dece4c354247df8a2af133a71ea1dd.pdf
17. Libanova, E. M. (2019), "Today, 38-40 million people live in Ukraine", [Online], available at: https://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-sogodni-prozhivayut-38-40-milyoniv-libanova-324239_.html
18. The Verkhovna Rada of Ukraine (2011), The Law of Ukraine "Tax Code of Ukraine", *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 13-14, vol. 15-16, vol. 17, art.112.
19. Ryzhko, O.V. (2016), "Factors for development of small business", *Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy*, vol. 2, pp. 346-350.
20. The Verkhovna Rada of Ukraine (1998), The Law of Ukraine "On waste", *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 36-37, art.242.
21. Draft Resolution on the adoption as a basis of the draft Law of Ukraine on Restriction of Circulation of Plastic Packages on the Territory of Ukraine, available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2051-1&skl=10
22. Tapkott, D. (1999), *Jelektronno-cifrovoe obshchestvo. Pljusy i minusy jepohi setevogo intellekta* [Electronic-digital society. Pros and cons of the era of network intelligence], INT-press, Kiev, Ukraine, ; Refl-buk, Moscow, Russia, P. 432.
23. Shvab, K. (2019), *Chetverta promyslova revoliutsiia. Formuiuchy chetvertu promyslovu revoliutsiiu* [The fourth promislav revolution. Formuyuchi fourth industrial revolution], Klub simeinoho dozvillia, Kharkiv, Ukraine, P. 416.
24. Official website of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, available at: <https://thedigital.gov.ua/>

Стаття надійшла до редакції 20.01.2020 р.